

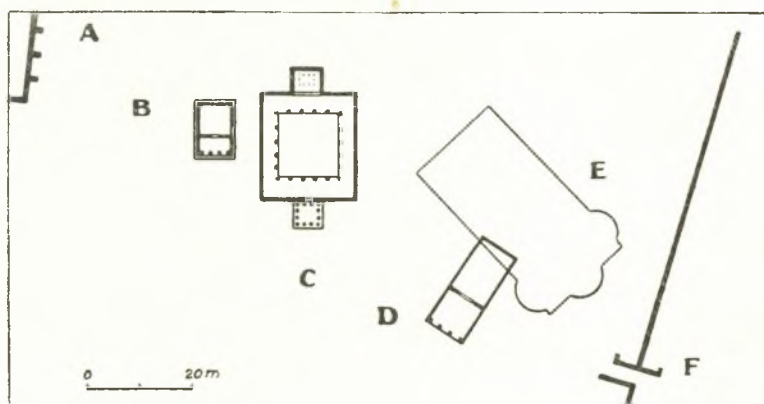
β'. Ο ΝΑΟΣ

(Πίν. 2 Α₁ - Α₄ καὶ 5)

Τὸ μέγεθος, ἡ κεντρικὴ θέσις, τὴν ὁποῖαν κατέχει τὸ οἰκοδόμημα Ε¹, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, ἡ οἰκοδομικὴ ἱστορία, τὰ ἐντὸς αὐτοῦ εὐρήματα καὶ τέλος τὰ πρὸ τῆς προσόψεως διατηρούμενα ἀναθηματικὰ βάρθρα μαρτυροῦν ὅτι τοῦτο ὑπῆρξε τὸ ἐπισημότερον οἰκοδόμημα τῆς λατρείας, ταυτιζόμενον ἀσφαλῶς μὲ τὸ περιφημον μαντεῖον, τὴν ἄλλως ἱερὰν οἰκίαν. Τὸ οἰκοδόμημα εἶχεν ἤδη ἐπισημάνει ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ, ἀποκαλύψας τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ μέρος τῶν ἐσωτερικῶν κατασκευῶν¹. Εἰς τὴν περαιτέρω διερεύνησιν τούτου προέβη ὁ καθηγητὴς Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ κατὰ τὰ

ἔτη 1929 - 1930, ὅτε ἀπεκαλύφθη ἡ κάτοψις τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλ' ἡ μέχρι τοῦ στερεοῦ ἀνασκαφή καὶ μελέτη δὲν εἶχον τότε συμπληρωθῆ οὔτε εἶχον καταστῆ δυνατὰ ἢ ἐρμηνεῖα τούτου καὶ ἡ διάκρισις τῶν διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων². Εἶχεν ὅμως καταστῆ σαφές, ὅτι ἀπετελεῖτο ἐκ ναοῦ μετ' ἀδύτου, εἰσχωροῦντος

ἀπὸ βορρᾶ, περικλειομένου ἐντὸς περιβόλου, ἔχοντος πρόπυλον ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Τὸ οἰκοδόμημα ἠρμηνεύσεν ὁ ΔΥΓΓΥΝΕ εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην του ὡς ἠρῶν διὰ τὴν λατρείαν ἠρωος, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἠρῶν τῆς Καλυδῶνος

Εἰκ. 20. Ἀναπαράστασις τῆς Ἱερᾶς Οἰκίας (C) κατὰ Dyggve ('Ανατύποις παρὰ ΛΕΝΕΡΟΥ, Pyrrhos, σ. 233, εἰκ. 5).

Πίνδου, οὐδεμίαν δὲ ἐθνολογικὴν διάκρισιν σημαίνουν. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι καὶ ἡ μεταγενεστέρα ἀρχαία παράδοσις οὕτως ἠρμηνεύσε τοὺς ἀρχεγόνους τρόπους διαίτης τῶν Σελλῶν τούτων, πρβλ. ΦΙΛΟΣΤΡ., Εἰκ. Β 33 : οἱ δ' ὑποφῆται τοῦ Διός, οὓς ἀνιπτόποδάς τε καὶ χαμαιεῖνας ἔργω Ὀμηρος, αὐτοσχέδιοί τινές εἰσι καὶ οὐπω κατασκευασμένοι τὸν βίον, φασὶ δὲ μηδ' ἂν κατασκευάσασθαι, τὸν γὰρ Δία χαίρειν σφίσι, ἐπειδὴ ἀσπάζονται τὸ αὐτόθεν καὶ ΣΧΟΛ. εἰς Ὀμήρου Ἰλ. Β 235, πρβλ. καὶ L. FARNELL, ἔ. ἀ. Βεβαίως ὁ πρωτόγονος τρόπος ζωῆς ἐνεποῖε ἐντύπων εἰς τοὺς νοτίους Ἕλληνας μὲ τὴν ἐκλεπτυσμένην διαίταν, ὥστε ποιητὰί ὡς ὁ ΣΟΦΟΚΛΗΣ, ὁ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ, ὁ ΕΥΒΟΥΛΟΣ, νὰ ἀναφέρουν τὸ παράδοξον τοῦτο φαινόμενον (Τραχ. 1166-7, Ὑμνος Δῆλ. 286), τὸ ὁποῖον πλέον εἶχε προσλάβει τὸν χαρακτήρα θρησκευτικοῦ κανόνος, ἀναλόγου πρὸς ἐκείνους τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν Ἱερῶν. Οὕτως οἱ ἱερεῖς καὶ αἱ ἱέρειαι τῆς Ὑμνίας Ἀρτέμιδος εἰς Ὀρχομενὸν τῆς Ἀρκαδίας ὑπερχεοῦντο εἰς παρθενίαν καὶ ἐς τὰ ἄλλα ἀγιότεν

καθέστηκε τὸν χρόνον τοῦ βίου πάντα, καὶ οὔτε λουτρὰ οὔτε διαίτα λοιπὴ κατὰ τὰ αὐτὰ σφίσι καθὰ καὶ τοῖς πολλοῖς ἐστίν... ΠΑΥΣ. VIII 13.1, πρβλ. καὶ IX 39. 5, σχετικῶς μὲ τὰ τελούμενα ἐν Λεβαδείᾳ πρὸ τῆς καθόδου εἰς τὸ Τροφώνιον ἄντρον. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι τοιαῦτα πανάρχαια καὶ πρωτόγονοι συνήθειαι βραδύτερον περιεβλήθησαν μὲ τὸ ἔνδυμα λατρευτικῆς ἀσκήσεως, πρβλ. ΦΙΛΟΣΤΡ. ἔ. ἀ. : τὸν γὰρ Δία χαίρειν σφίσι, ἐπειδὴ ἀσπάζονται τὸ αὐτόθεν, ΣΧΟΛ. εἰς Ὀμήρου Ἰλ. Β 235 : ἀνιπτόποδες, ἧτοι βάρβαροι σκληρῶς τε καὶ νομαδικῶς ζῶντες, ταύτην ἔχοντες διαίταν ὡς μηδὲ ἀπονίζεσθαι τοὺς πόδας διὰ τὸ μὴ παραδέξασθαι τὴν ἐκ τοῦ πρώτου βίου μεταβολήν.

1 ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ, Dodone, σ. 20, πίν. III 5. BCH 1, 1877, σ. 250. Ὁ Καραπάνος δὲν περιγράφει λεπτομερῶς τὰς ἐσωτερικὰς διαιρέσεις τοῦ κτηρίου οὔτε τὴν ἔκτασιν τῆς ἀνασκαφῆς· εἶναι ὅμως φανερόν, ὅτι μερικῶς ἠρμηνεύσε τοῦτο, διότι ἡ συμπλήρωσις τοῦ σχεδίου κατόψεως δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα.

2 Ἰδὲ σχέδιον ἀνασκαφῆς, Ἠπ. Χρον. 1935, πίν. 1 Ε.

καὶ τὸ τέμενος τοῦ Νεοπτολέμου ἐν Δελφοῖς, δεχθεὶς μάλιστα ὡς λίαν πιθανὴν τὴν ὑπαρξίν ἐντὸς τῆς ὑπαιθρου αὐλῆς καὶ ὑπογείου τάφου τοῦ ἥρωος ἢ ἱερῶν λειψάνων ἢ ἀκόμη καὶ κενοταφίου. Ἐπηρεασθεὶς ἐκ τοῦ ἠρώου τῆς Καλυδῶνος συνεπλήρωσε τοῦτο ὡς τετράγωνον οἰκοδόμημα μὲ στοὰς καὶ κίονας (6×6) ἐσωτερικῶς, περιβαλλούσας ὑπαιθρον αὐλήν, ἔνθα τὸ κενοτάφιον, καὶ μὲ δύο πρόπυλα κατ' ἄξονα τοποθετημένα (εἰκ. 20 C)¹. Ἡ κατὰ τὰς ἀνασκαφικὰς περιόδους τῶν ἐτῶν 1953-1954 μέχρι τοῦ στε-

Εἰκ. 21. Ὁ ναῖσκος ἐντὸς τοῦ μεγαλύτερου ἑλληνιστικοῦ ναοῦ. *Αποψὶς ἐκ ΝΑ.

ρεοῦ ἔρευνα τοῦ οἰκοδομήματος, ἐκτὸς μερικῶν σημαντικῶν κινητῶν εὐρημάτων, διηκρίνησε καὶ τὴν ὅλην ἱστορίαν τούτου καὶ ἐπέτρεψε τὴν μετὰ βεβαιότητος ταύτισίν του πρὸς τὸ ἱερὸν μαντεῖον².

Ἡ μορφή τούτου, ὡς διεμορφώθη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ., σύγκειται ἐκ

1 *Ε.ά. σ. 102-103. Ὁ ΔΥΓΓΕΝΕ δηλαδὴ ἐξέλαβε τὸν ἐξωτερικὸν περίβολον ὡς ἀρχικὸν στοιχεῖον τοῦ ἱεροῦ οἰκοδομήματος, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἰδρύθη βραδύτερον «μικρότερον οἰκοδόμημα», διαστάσεων 6.55×14.35 μ. (προφανῶς ὁ μεταγενέστερος τετράστυλος ἰωνικὸς ναός).

2 Ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ δὲν ὑπέπτευσε τὴν σπουδαιότητα τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹, ἀφορμηθεὶς δὲ ἐκ τῶν πολλῶν εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἀνεύρει εἰς τὸ ΒΔ. ἰδίως πρόσκτισμα τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς (ΒCH 1, 1877, σ. 249 καὶ Dodone, σ. 19), ὑπέλαβε ταύτην ὡς τὸν ἀρχαῖον μαντικὸν ναόν, μετασκευασθέντα εἰς χριστιανικόν.

Βραδύτερον ὁ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ (REG 1921, σ. 386, πρβλ. καὶ ΠΑΕ 1920, σ. 11-12. AJA 27, 1923, σ. 82) διεπίστωσεν ὅτι αὕτη δὲν ἦτο ἐκτισμένη ἐπὶ τῶν θεμελιῶν ἀρχαίου ναοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς ἐν μέρει ἔβαιεν ἐπὶ τῆς Β. στενῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ Α, ὅπερ ἐπίσης ἐπεβεβαίωσε βραδύτερον καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ (ΠΑΕ 1929, σ. 104 καὶ 108). Ἄλλ' ἡ ἰδέα τῆς τοποθέτησεως τοῦ μαντείου εἰς τὸν χῶρον τῆς βασιλικῆς ἔνεκα τῶν πολλῶν εὐρημάτων ὑπῆρξε τόσον ἔμμονος, ὥστε καὶ βραδύτερον μελετηταὶ ἐτοποθέτησαν ἐνταῦθα τὴν ὑπαιθρον λατρείαν τῆς θεότητος, ΔΥΓΓΕΝΕ, ἔ.ά.

μικροῦ ναΐσκου (πίν. 2, Α1 - Α4 διὰ μέλανος χρώματος σημειουμένου), ὁ ὁποῖος περιβάλλεται κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς ὑπὸ ὑψηλοῦ περιβόλου, σχεδὸν τετραγωνικοῦ, διαστάσεων $20.78 \times 19.20 \mu.$ ¹, πλὴν τῆς βορείου, ἐνσωματωμένης ἐντὸς τῆς ἀντιστοίχου πλευρᾶς τοῦ περιβόλου. Ἐσωτερικῶς τούτου καὶ κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς ὑπῆρχον στοαί (β3-β4-β1-β2), ἔξαιρέσει τῆς Α. πλευρᾶς (Β2-Β3), ἡ ὁποία ἐστερεῖτο στοᾶς, ἐκλείετο δὲ ἀπλῶς διὰ τοῦ τοίχου τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου (εἰς τὸ σχέδιον τὰ διὰ τεφροῦ χρώματος σημειούμενα). Περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. ὁ ναῖσκος, τοῦ ὁποῖου ἡ Β. στενὴ πλευρὰ συμπίπτει, ὡς εἴπομεν, μετὸν Β. τοῖχον τοῦ περιβόλου, ἀντικατεστάθη ὑπὸ μεγαλυτέρου ναοῦ, ἔχοντος τετράστυλον πρόναον καὶ ἄδυτον ὀπισθεν, προέχον βορείως τοῦ οἰκοδομήματος (Γ1-Γ4). Συγχρόνως πρὸς αὐτὸν προσετέθη ἀντιστοίχως ἐπὶ τῆς εἰσόδου τῆς Ν. πλευρᾶς τετράστυλον πρόπυλον, μετὰ ἀποτέλεσμα τὸν ἐμφανῆ τονισμόν τοῦ μεγάλου ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἄξονος τοῦ κτηρίου (εἰς τὸν πίν. 2 τὰ διὰ λευκοῦ σημειούμενα).

Εἰκ. 22. Τμήμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναΐσκου.

Εἰκ. 23. Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναΐσκου.

Τὸν ἀρχαιότερον ὁμως πυρῆνα τοῦ Ἱεροῦ ἀποτελεῖ ὁ διὰ μέλανος χρώματος σημειούμενος ναῖσκος τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων, πρὸ τοῦ ὁποῖου προσετέθη βραδύτερον (β' ἡμισυ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ.) ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος (Α1 - Α5 - Α6 - Α7 - Α8 - Α9), διὰ πλαγίων γραμμῶν σημειούμενος, περιβάλλων τὸν πρὸς νότον καὶ ἀνατολὰς ὑπαιθρον χῶρον, τὸ ἄβατον. Καθ' ὅλην λοιπὴν τὴν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ Ἱεροῦ πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπῆρχε πάντοτε εὐρύχωρος αὐλή, περιβαλλομένη ἀρχικῶς μὲν ὑπὸ ἀπλοῦ περιβόλου ἰσοδομικοῦ, βρα-

¹ Ὁ ΚΑΡΑΠΑΝΟΣ (Dodone, σ. 20) δίδει ἐσωτερικὰς πιθανῶς διαστάσεις τοῦ κτηρίου $19.50 \times 18 \mu.$, ὁ ΔΥΓΓΒΕ ὁμοίως περίπου πρὸς τὰς ἰδικὰς μας, $20.77 \times 19.12 \mu.$

καὶ ποῖοι λόγοι ἐπέβαλον τὴν μορφὴν ταύτην θὰ διευκρινήσῃ ἢ περαιτέρω ἐξέτασις τοῦ οἰκοδομήματος.

Τοῦ ἀρχαιοτέρου ναῖσκου (πίν. 2, 5, εἰκ. 21), ἀποτελουμένου ἐκ μικροῦ προνάου (1.80×3.10 μ.) καὶ τετραγωνικοῦ σηκοῦ (3.30×3.10 μ.), ἔχοντος τὴν αὐτὴν περίπου κατεύθυνσιν πρὸς τὸν μεγάλον ἄξονα τῆς κοιλάδος, διατηρεῖται ἡ κατωτάτη μόνον στρώσις τῶν θεμελιῶν, συγκειμένη ἐξ ὀρθογωνίων λίθων μήκ. 1.25-1.40 μ., πλάτ. 0.55-0.80 μ. καὶ ὕψ. 0.22-0.24 μ. Ἐκ τῆς θεμελιώσεως ἐλλείπουν τεμάχιον λίθου τοῦ ὀπισθίου τοίχου τοῦ σηκοῦ (πίν. 2 Α3, εἰκ. 22), τὸ ἀριστερᾶ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν σηκὸν τμήμα θεμε-

Εἰκ. 24. Τὸ βορειότερον τμήμα τοῦ ἀν. θεμελίου τοῦ ναῖσκου καὶ ἡ ὑπεράνω μεταγενεστέρα προσθήκη λίθων.

λίου τοῦ τοίχου καὶ τεμάχιον λίθου τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ. Ἡ Β. στενὴ πλευρὰ διατηρεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον, ἐνὸς περίπου λίθου ἀποσπασθέντος, ἄγνωστον διατί. Μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ λίθου ὁμοῦ παρέμειναν κατὰ χώραν οἱ δύο μολυβδοχοημένοι σύνδεσμοι ἐπὶ τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ σηκοῦ, σχήματος διπλοῦ πελέκεως (εἰκ. 23). Ὑπεράνω τοῦ θεμελίου τούτου ὑπῆρχε στρώμα γῆς καὶ ἐπ' αὐτῆς σειρὰ 8 ὀρθογωνίων λίθων (εἰκ. 24), τοποθετηθέντων ἐκεῖ πιθανῶς κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους καὶ ἀφαιρεθέντων ὑφ' ὕμῶν πρὸς μελέτην τοῦ θεμελίου τοῦ ναῖσκου. Ἡ θεμελίωσις τῆς Δ. πλευρᾶς εἶναι ἐν μέρει ὄρατὴ, προέχουσα τοῦ ὑπεράνω θεμελίου τοῦ νεωτέρου τετραστύλου ἰωνικοῦ ναοῦ (πίν. 2, εἰκ. 25). Ἐσωτερικῶς τῆς θεμελιώσεως ταύτης τοῦ ἀρχαίου ναῖσκου ἐτοποθετήθη βραδύτερον παράλληλος σειρὰ λίθων πρὸς ἔδρασιν τοῦ τετραστύλου ναοῦ. Τῆς νεωτέρας προσθήκης οἱ θεμέλιοι λίθοι εἶναι εὐδιάκριτοι, ἔνεκα τῶν τόρμων συνδέσεως, δηλούντων προγενεστέραν χρῆσιν (εἰκ. 26-27, πίν. 2 Α5-Α6, πίν. 5).

Αἱ ἐξωτερικαὶ διαστάσεις τῶν θεμελιῶν μετροῦν 6.80×4.35 μ., αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ 5.40×3.10 μ. Τῆς ἀνωδομίας οὐδεὶς λίθος διεσώθη κατὰ χώραν, τοῦ ὑλικοῦ χρησιμοπονηθέντος εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ὑπεράνω τετραστύλου ναοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν χρό-

νων (εἰκ. 25). Ἐκ τῶν λιθοπλινθίδων ὅμως τούτων τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ προκύπτει ὅτι ἡ ἀνωδομία ἀπετελεῖτο ἐξ ὀρθογωνίων λίθων, πλάτ. 0.49 - 0.50 μ., μέσου μήκ. 1.50, ἐνίοτε 1.70 μ., ὕψ. 0.25 καὶ 0.40 μ., συνδεομένων μεταξύ των δι' ὁμοίων σιδηρῶν συνδέσμων σχήματος διπλοῦ πελέκεως καὶ διπλοῦ ταῦ μολυβδοχοημένων. Οἱ τοῖχοι τοῦ

Εἰκ. 25. Ἡ ΝΑ. γωνία τοῦ ἑλληνιστικοῦ προστύλου ναοῦ ὑπ' αὐτὸν προέχον τὸ θεμέλιον τοῦ ναῖσκου.

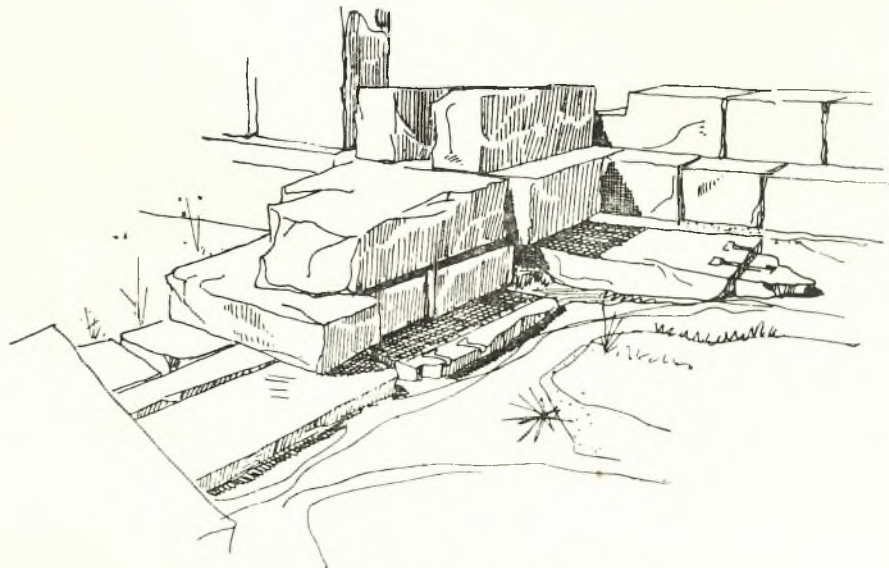
ναοῦ δηλ. κατὰ 0.20-0.30 μ. στενότεροι τῆς θεμελιώσεως (πλάτ. θεμελίου 0.60 - 0.80 μ.) εἰσεῖχον ἑκατέρωθεν ταύτης κατὰ 0.10-0.15 μ. Αἱ πραγματικαὶ ἐπομένως διαστάσεις τούτου πρέπει νὰ ὑπολογισθοῦν εἰς 6.40×4.10 μ., αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ 5.40×3.10 μ. Οἱ λίθοι τῆς σφζομένης θεμελιώσεως διαφέρουν εἰς ἐπιμέλειαν ἐργασίας. Ἀμελέστερον κατασκευασμένοι εἶναι οἱ δόμοι τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, θεμελιωμένοι ἐπὶ χαμηλοτέρου δαπέδου, στερούμενοι συνδέσμων, διότι ἀποτελοῦν τὴν ὑπὸ τὴν ὑπευθυντηρίαν ἀόρατον στρῶσιν. Ἀντιθέτως αἱ πλίνθοι τῆς Α. καὶ τῆς Β. πλευρᾶς, ὡς καὶ τοῦ ἐγκαρσίου τοῖχου τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 21 καὶ 28), μήκους μέχρι 1.50 μ., πλάτους 0.55 μ. καὶ ὕψους 0.23 μ., ἀνήκουσαι εἰς τὴν ὑπευθυντηρίαν τῶν τοίχων (ιδεὲ τομὴν Β-Β'), ἔχουν τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν, τὰς ἑκατέρωθεν ἀκμὰς καὶ τὰς ἐξωτερικὰς καθέτους πλευρὰς ἐπιμελέστερον εἰργασμένας, συνδέονται δὲ μεταξύ των διὰ ζεύγους σιδηρῶν συνδέσμων, ἐπενδεδυμένων διὰ

μολύβδου, σχήματος διπλοῦ πελέκεως καὶ ἐνίοτε διπλοῦ ταῦ, τῶν ὁποίων τὰ καμπτόμενα σκέλη τοῦ σιδηροῦ πυρῆνος εἰσέρχονται εἰς τοὺς ὀρθογωνίους τόρμους τῶν λιθο-

Εἰκ. 26. Τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ, ὑπὸ τὸ ὁποῖον εἶναι ὄρατὴ ἡ νεώτερα προσθήκη τοῦ θεμελίου.

πλινθίδων (πίν. 5 καὶ εἰκ. 29, α)¹. Ὁ σιδηροῦς σύνδεσμος ἀπεμονοῦτο διὰ μολυβδίνου μανδύου, ἵνα προστατευθῇ ὁ σίδηρος ἀπὸ τὴν ὀξειδωσιν ἀκολούθως δὲ

Εἰκ. 27. Σχέδιον τῆς εἰκ. 26.

τυπτόμενος ὁ μολύβδος διὰ σφύρας, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ μεγαλυτέρα πρόσφυσις τοῦ συνδέσμου ἐντὸς τῆς αὐλακος, ἐλάμβανε τὸ σχῆμα τοῦ διπλοῦ πελέκεως. Τοιοῦτοι κατὰ χώραν

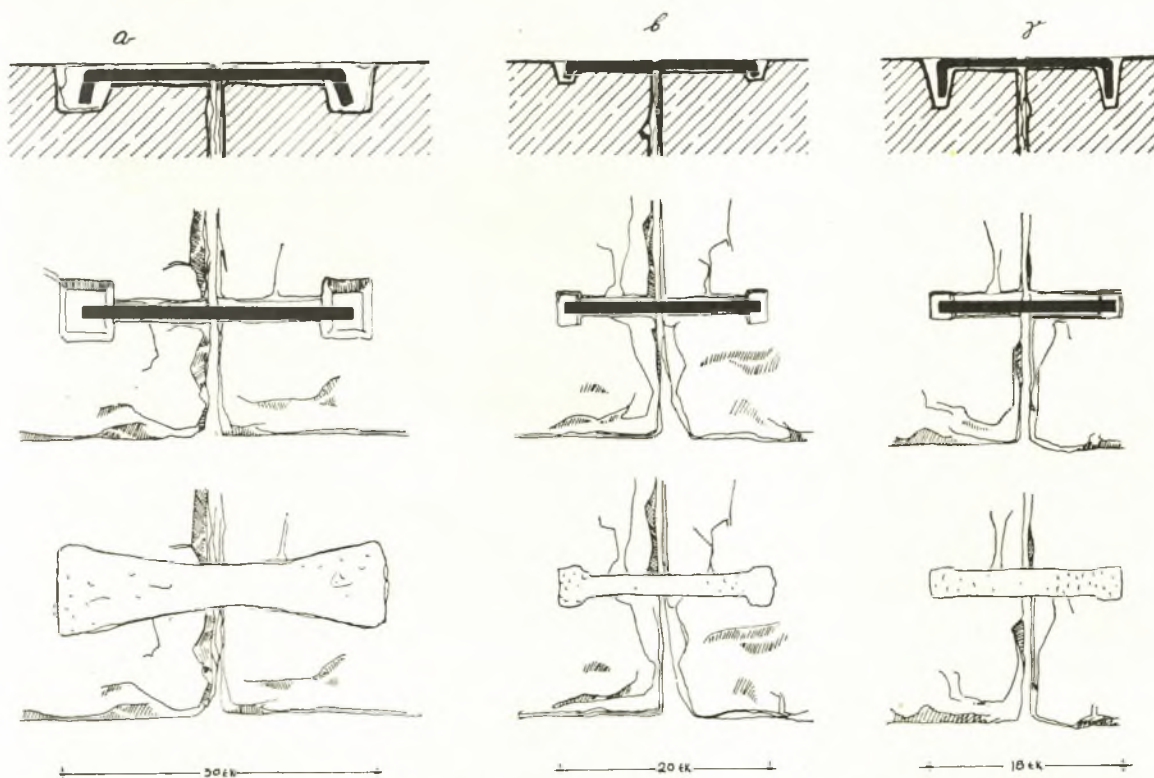
¹ Μῆκος αὐλακος συνδέσεως 0.30-0.31 μ., πλάτ. 0.04 μ., πυρῆνος 0.012×0.012 μ., μῆκος κεκαμμένων σκελῶν βάρ. 0.02 μ., διαστ. τετραγώνων τόρμων 0.04×0.045 μ., 0.04 μ. βάρ. 0.05 μ., μῆκος συνδέσμων 0.27 μ., τομὴ σιδηροῦ

σφζόμενοι σύνδεσμοι, ἔχοντες καὶ τὸ ἐκ μολύβδου περίβλημα, διατηροῦνται ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ ναΐσκου, ὡς καὶ εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως ταύτης μετὰ τοῦ ὀπισθίου

Εἰκ. 28. Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀρχαίου ναΐσκου.

τοίχου τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 23, 28, πίν. 2 Α3 καὶ 5 Α3).

Εἰκ. 29. Κάτοψις καὶ τομὴ συνδέσμων ἱερᾶς οἰκίας, α=περὶ τὸ 400 π.Χ.,
β=ἀρχαὶ 3ου αἰ., γ=τέλος 3ου αἰ. (σχέδιον Β. Χαρίση).

Ὁ μοναδικὸς λίθος τοῦ προσθίου ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ σηκοῦ συνήπτετο μετὰ τοῦ παρακειμένου λίθου τῆς μακρᾶς πλευρᾶς διὰ δύο τοιούτων συνδέσμων, μὴ σφζομέ-

νων πλέον, οἱ ὁποῖοι μετὰ τῶν ἐτέρων δύο συνδέσμων τῶν παραπλεύρων λίθων ἐσχημάτιζον τὸ σχῆμα \square (εἰκ. 30). Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν λίθων τούτων διακρίνονται 1-3 στενομήκεις τόρμοι, διαστάσεων $0.025 \times 0.06 \times 0.03$ μ., πρὸς γόμφωσιν τῶν ὑπερκειμένων δόμων τῇ βοηθείᾳ ἐμπολίων. Ἐπὶ τῆς ὑπευθυντηρίας ἔβαινον ἢ εὐθυντηρία καὶ ἡ ἀνω-

Εἰκ. 30. Τὸ ἀν. τμήμα τοῦ σηκοπρονάου τοίχου εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως μετὰ τῆς ἀν. μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναῖσκου.

δομία, τῶν ὁποίων λιθοπλινθίδες ἐχρησιμοποιοῦντο, ὡς εἴπομεν, πρὸς θεμελίωσιν τοῦ ὑπεράνω μεγαλυτέρου τετραστύλου ναοῦ (εἰκ. 25). Αἱ πλινθοὶ αὗται, πλάτους 0.50 μ., ἔχουν μῆκος $1.30-1.40$ μ., 1.45 μ., εἷς δὲ 1.75 μ., καὶ ὕψος 0.27 , 0.30 , 0.40 μ., συνδεόμεναι ἐνίοτε καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ περιγραφείσα εὐθυντηρία τῆς Α. καὶ τῆς Β. πλευρᾶς. Οἱ τοῖχοι λοιπὸν τοῦ ναῖσκου εἶχον κατασκευασθῆ κατὰ τὸ ἰσοδομικὸν σύστημα, με ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸ μέσον τῆς ὑπερκειμένης, διότι τὰ κανονικὰ μήκη τούτων, 1.35 , 1.40 , 1.45 μ., ὑποθέτουν τὸ αὐστηρὸν ἰσοδομικὸν σύστημα. Ἡ κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναοῦ, τὴν πρόσοψιν, θεμελίωσις δηλοῖ ὅτι ὁ πρόναος ἐκλείετο ἔμπροσθεν διὰ τοίχου μετ' εἰσόδου, διότι ἡ περίπτωσις ἀνοικτοῦ προνάου μετὰ κίωνων, τοῦ ἀπλοῦ δηλ. ναοῦ ἐν παραστάσι, πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ἔνεκα τοῦ μικροῦ πλάτους τοῦ ναοῦ (3.10 μ.)¹. Ἐπομένως ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος ἦτο ἀπλοῦς μετὰ σηκοῦ καὶ κλειστοῦ προνάου ναῖσκος, διαστάσεων ἐξωτερικῶν 6.40×4.10 μ., ἔχων πλευρᾶς $3:2$, ἦτοι σχέσιν ἡμιόλιον. Εἶναι ὁ ἀπλούστερος τύπος ναοῦ, μορφῆς μεγάρου, ἀπαντῶντος εἰς ὀλόκληρον τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὰ ἀγροτικὰ Ἱερά καὶ εἰς τὰς ἀποκέντρους περιοχάς².

Ὁ θριγκός. Οὐδὲν ἀρχιτεκτονικὸν μέλος τοῦ ἐπιστυλίου ἀνευρέθη, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ, ἐὰν ὁ ναῖσκος ἦτο δωρικοῦ ἢ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Ἐκ τῶν δύο ἀετωμάτων διεσώθησαν δύο ὀρθοστάται, ἀποτελοῦντες ἕκαστος τὸ ἥμισυ τοῦ τυμπάνου τῶν

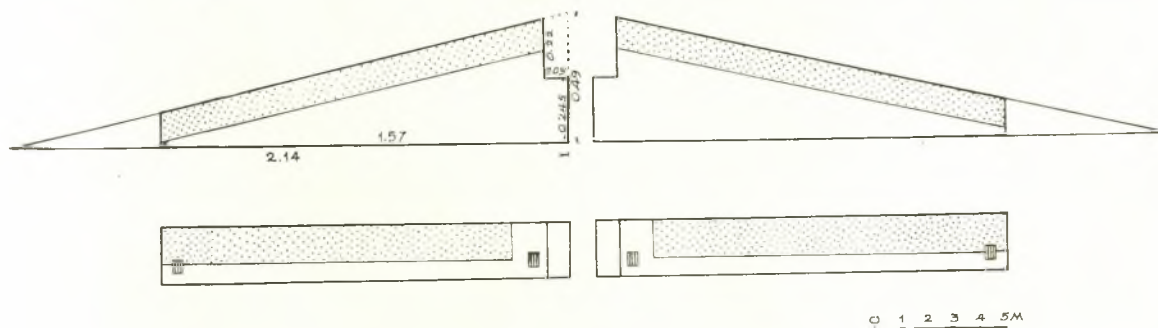
Εἰκ. 31. Τύμπανα τῶν δύο ἀετωμάτων τοῦ ναῖσκου.

¹ Ἐὰν δεχθῶμεν πρόναον δίστυλον με διάμετρον κίωνων 0.50 μ., ὅσον δηλαδὴ καὶ τὸ πάχος τῶν τοίχων, προκύπτει μετακίονιον ἴσον πρὸς 0.70 μ., ὅπερ ἄτοπον.

² Πρὸβλ. τὸν ἀρχαιότερον ναὸν τῆς Ἀφαιᾶς Αἰγίνης, Α. FURTWÄNGLER, *Aegina*, σ. 2 κ.έξ., 482, εἰκ. 401 καὶ G. WELTER, *AA* 69, 1954, σ. 38-39, τὸν ναὸν ἐπὶ τῶν Δ. κλιτύων τῆς Ἀκροπόλεως, *AM* 20, 1895, σ. 172 κ.έξ., Ὑμηττοῦ, ΠΑΕ 1950, σ. 153, εἰκ. 9, τῶν Ταξιαρχῶν Αἰτωλίας, *ΑΔ* 10, 1926, σ. 5, εἰκ. 3, Δρήρου-Κρήτης,

ΑΔ 4, 1918, παράρτ. σ. 25. *BCH* 60, 1936, σ. 214 κ.έξ., Τήνου, ΠΑΕ 1952, σ. 531 κ.έξ., 1953, σ. 258 κ.έξ., Κορησίας Κέω, *AA* 69, 1954, σ. 64, εἰκ. 7-11, Κωτίλου Ἀρκαδίας, *ΑΕ* 1903, σ. 152, κ.έξ. εἰκ. 2-3, τοὺς δύο ἀνωμόμους ναοὺς τῆς Δήλου, νοτιῶς τοῦ Ἀρχηγείου, R. VALLOIS, *L'architecture hellénique et hellénistique à Délos*, 1944, σ. 123. Αὐτ. σ. 121 κ.έξ. γενικῶς περὶ τοῦ τύπου.

δύο αετωμάτων (εἰκ. 31-32), οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν διάλυσιν τοῦ ἀρχαίου ναΐσκου εἶχον τοποθετηθῆ εἰς τὸ θεμέλιον τῆς βορείου στενῆς πλευρᾶς τοῦ ἀδύτου τοῦ μεταγενεστεροῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ (πίν. 2γ-γ¹ καὶ εἰκ. 80)¹. Αἱ πλάκες, μήκους 1.47 καὶ 1.40 μ., ὕψους 0.465 μ., ἀνήκουν εἰς ὀρθογώνιον τρίγωνον, μὲ βάσιν 2.14 μ., ὕψος 0.49 μ., ὅσον δηλαδὴ καὶ τὸ ὕψος τοῦ αετώματος, καὶ ἄνοιγμα τῆς περὶ τὴν βάσιν ἐξωτερικῆς γωνίας 13°. Τὸ αέτωμα ἐπομένως εἶχε πλάτος 4.30 μ. περίπου, ὕψος 0.50 μ., κλίσιν δὲ 13° περίπου. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν δύο τυμπάνων ὑπάρχει ὀρθογώνιος ἐγκοπή, ἢ δοκοθήκη, διαστάσεων 0.22×0.18 μ., πρὸς τοποθέτησιν τῆς κορυφαίας δοκοῦ. Τὰ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας λαξεύματα καὶ οἱ δύο τόρμοι ἐχρησίμευσον πρὸς στερέωσιν τῆς πηλίνης ἐπαιετίδος σίμης, τῶν ὁποίων δύο μεγάλα τεμάχια ἀνευρέθησαν (κατάλογος ἀριθ. 20). Ἐκ τοῦ μικροῦ πάχους τῶν ὀρθοστατῶν (0.21 μ.) προκύπτει ὅτι τὸ τύμπανον εἶχε καὶ ἀντιθήματα ὀπισθεν. Ἐκ τῶν πηλίνων τούτων τεμαχίων τῆς ἐπαιετίδος σίμης (πίν. 12 δ) δυνάμεθα

Εἰκ. 32. Σχέδιον εἰκ. 31.

νὰ ὑπολογίσωμεν ἐπίσης τὴν κλίσιν τοῦ αετώματος, ἴσην πρὸς 13° περίπου. Τὸ ὕψος τοῦ αετώματος ἐπομένως ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἥμισυ τῆς βάσεως τοῦ γείσου ἦτο περίπου 1 : 4.36, σχέσις ἰδιαίτουσα εἰς τοὺς ναοὺς τῶν κλασσικῶν χρόνων. Προσέτι ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων συντριμμάτων τῆς κεραμώσεως τῆς στέγης προκύπτει ὅτι αὕτη ἐκαλύπτετο διὰ πηλίνων κεράμων τοῦ κορινθιακοῦ τύπου (ἰδὲ Κατάλογον).² Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μοναδικῶν τούτων κεραμεικῶν εὐρημάτων ὁ ναὸς δύναται νὰ χρονολογηθῆ εἰς τοὺς περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνους, ἄποψις, ἢ ὁποῖα, ὡς θὰ ἴδωμεν βραδύτερον (κεφ. ἱστορικὸν περιγραμμά), ἐνισχύεται καὶ ἐξ ἄλλων λόγων, κυρίως ἱστορικῶν.

γ'. ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ

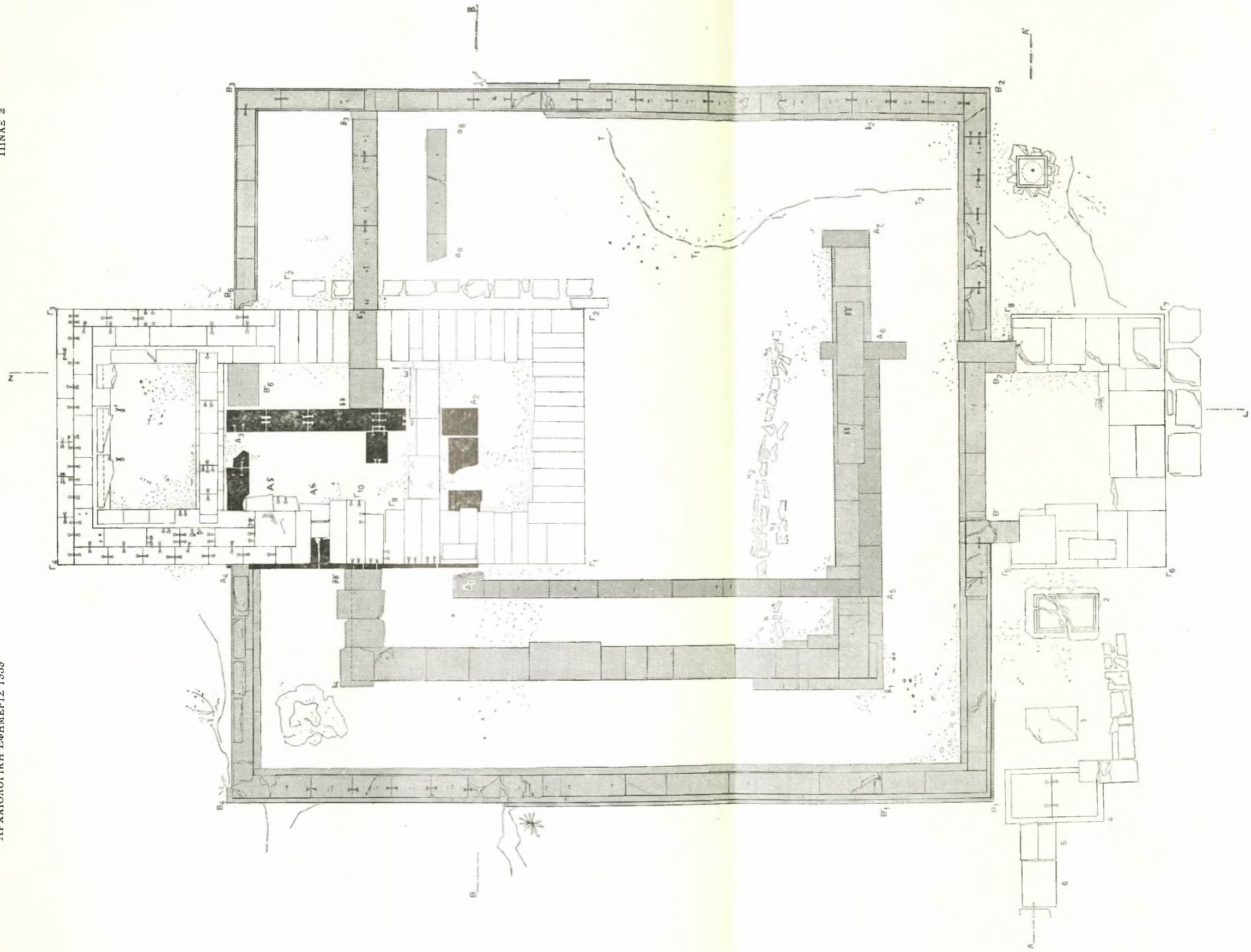
(Πίν. 2 καὶ 7, εἰκ. 38)

Ὁ πρὸς Ν. καὶ ΝΑ. τοῦ ναΐσκου ἱερὸς χώρος περιεκλείσθη κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. ἐντὸς ἰσοδομικοῦ περιβόλου, μερικῶς μόνον σφζομένου (πίν. 2 Α1 - Α5 - Α6 - Α7 - α8 - α9), ἔχοντος σχῆμα ὀρθογωνίου. Τούτου διατηροῦνται ὀλόκληρος ἡ δυτικὴ πλευρά, μήκ. 11.75 μ. (Α1-Α5, εἰκ. 25), ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ΝΔ. γωνίας ἀκριβῶς

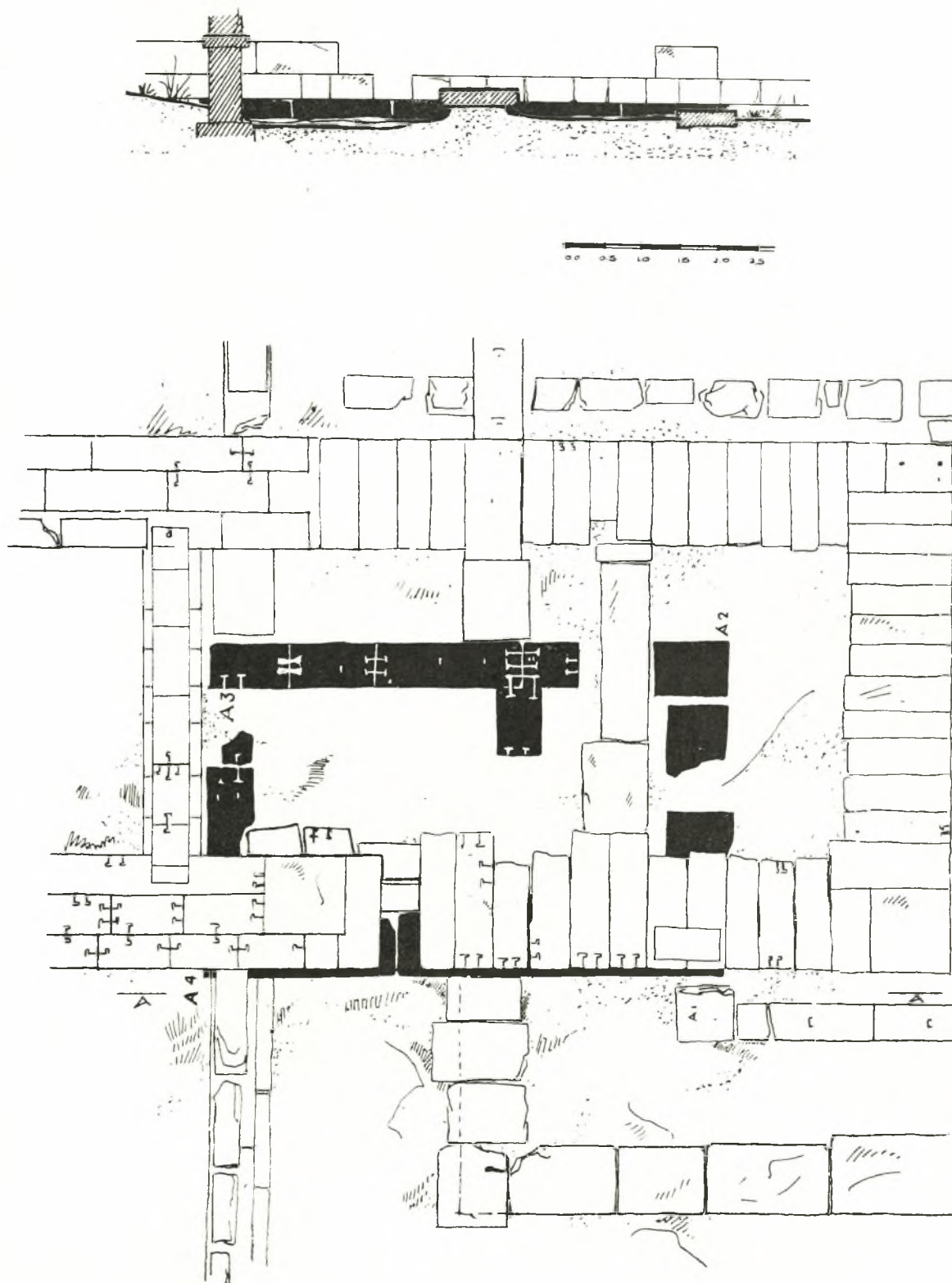
¹ Ἀνεγνωρίσθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς ἀναστήλωσεως κ. Χ. Μπούρα.

² Μαρμάρινον τμῆμα ἀνθεμοτοῦ μετώπου ἡγεμόνος καλυπτῆρος, ὕψ. 0.18 μ., εὐρεθὲν πλησίον τοῦ τάφου Ι,

οὐχὶ μακρὰν τοῦ ναΐσκου (ΠΑΕ 1932, σ. 48, εἰκ. 2, ἰδὲ καὶ Κατάλογον ἀρ. 23) τοῦ 4-3^{ου} π.Χ. αἰ., προέρχεται ἐνδεχομένως ἐκ τούτου, ἕτερον δὲ (Κατάλ. ἀρ. 24) ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν 1952-1955.

Κάτοπις ύπαρχούσης καταστάσεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας.

Λεπτομέρεια της κατόψεως και της τομής του πίν. 2 (έλληνιστικός νάος).